

**СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ
В УКРАЇНСЬКІЙ МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ**

Алла ТКАЧ,

ВДНЗ України „Буковинський державний
медичний університет”, Чернівці (Україна).
allademchenko@gmail.com**CHARACTER PHRASE TERMINOLOGY IN UKRAINIAN
MEDICAL TERMINOLOGY**

Алла ТКАЧ,

Higher State Educational Establishment
Of Ukraine „Bukovinian State
Medical University”, Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID 0000-0003-1108-0256; Researcher ID S-5800-2016

Ткач Алла. Словосочетания терминологического характера в украинской медицинской терминосистеме.
В статье проанализированы сложные научные конструкции в современной украинской медицинской терминологии. Определена словообразовательная организация многокомпонентных терминологических образований, выяснены особенности их функционирования, рассмотрены их специфические семантико-структурные признаки. Наибольшая частота употребления характерна для двухкомпонентных субстантивно-адъективных и субстантивно-субстантивных термино-словосочетаний, низкий уровень – в четырех- и пятикомпонентных научных понятиях.

Автором исследования определены перспективы использования таких сложных словообразовательных моделей в медицинской терминологии.

Ключевые слова: термин(ы), термин(ы)-словосочетания, термины-компози́ты, терминология, терминосистема, украинская медицинская терминология, многокомпонентные образования, сложная научная (терминологическая) конструкция, терминологический элемент.

Вступ. Медична термінологія – невід’ємна частина сучасної наукової лексики, підсистема загальнонаціональної української мови. Процес формування її складний, тривалий і багатоаспектний, вона щоразу розширюється і поповнюється новими лексичними одиницями. Зокрема, основний масив термінофонду мови медицини становлять терміни-словосполучення. Щодо розуміння суті таких наукових понять на лексико-семантичному і граматичному рівнях, то в працях учених-термінологів спостерігається неоднозначність їх інтерпретації; малоодслідженою є словотвірна організація медичних багатокомпонентних термінологічних утворень, не знайшли повного висвітлення семантико-структурні особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема складних лексем привертала увагу багатьох українських та зарубіжних учених, а саме: Л. Азарової, Н. Безбородька, Ф. Бусласва, Л. Булаховського, В. Виноградова, Г. Винокура, І. Давидова, О. Земської, Н. Клименко, В. Лопатіна, З. Осипенко, О. Потєбні, І. Улуханова, М. Шанського, О. Шахматова, Л. Щерби та ін. У своїх дослідженнях вони визначали основні ознаки композитів (порівняно із простими словами), встановлювали структурні засади (способи й засоби) утворення складних слів, робили опис різноманітних словотвірних груп за відношенням їхніх основ, розробляли їх класифікацію тощо.

Українські складні слова аналізувалися у працях Є. Карпіловської, О. Кардашук, Н. Клименко, О. Кульбабської, Л. Вакарюк, С. Панцьо та ін. Їх ґрунтовні розвідки засвідчують, що композит – це завжди мотивована оди-

ниця, тобто мотивованість є універсальною ознакою складного слова.

Історію функціонування композитних утворень у вітчизняному мовознавстві та зарубіжній славістиці вивчала Л. Азарова. У праці „Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція „золотої” пропорції” дослідниця, визначаючи параметри композитів у різних терміносистемах, зауважує, що „системні ознаки терміносистеми як мовного явища повинні науково осмислюватись із урахуванням загальномовних закономірностей, зокрема, специфіки відповідних функціональних стилів, міжнародної відповідності, словотвірної однорідності, систематичності термінологічного гнізда і поля, однозначності, ... репродуктивності, оперативності, зручності у вживанні, нормативної правильності, естетичності”¹.

Водночас помічено, що, відбиваючи загальномовні тенденції, термінологія розвивається швидшими темпами. Ті принципи розвитку, які в загальноживаній лексиці, зокрема в способі її творення, тільки намічаються, у сфері термінології виступають уже як цілком виразні й продуктивні.

Процес утворення і функціонування наукових словосполук виявився особливо поширеним у сучасній українській медичній термінології. Широке застосування композитів у цій галузі зумовлене необхідністю точніше і повніше називати нові хвороби, їх симптоми, методи діагностики, способи лікування тощо. Як зазначає Л. Азарова, найбільше поява термінів складної структури викликана потребою висловити „дві ідеї однією лек-

¹ Azarova L. Ye. Skladni slova v ukrajins'kij movi: struktura, semantika, kontseptsiya „zolotoyi” proportsiyi [Compound words in Ukrainian: structure, semantics, the „gold” proportion], Vinnitsya, 2000, P. 170 – 171.

семою, словом”².

Будова складних і складених термінів досить індивідуалізована та специфічна за такою ознакою, як науково-галузева належність термінів-комполітів.

Українська терміносистема з позицій сучасного словотвору характеризується своєю неоднорідною структурою. Так, усі термінологічні одиниці розділяють на дві групи (за формальною ознакою): одновербальні терміни (однослівні або гіпероніми); полівербальні терміни (багатослівні)³. Окремі мовознавці переконують, що понад 70 % термінів у різних терміносистемах – це словосполучення⁴, саме вони становлять основний масив термінофонду⁵. Не є винятком і сучасна українська медична термінологія. Базовий термінофонд її становлять однослівні (одновербальні) терміни, та чимало медичної лексики сформовано двокомпонентними (полівербальними) термінами, периферійна зона доповнюється відповідно три-, чотири-, п’яти-, шестикомпонентними одиницями. Такі багатоконпонентні утворення є результатом опосередкованої вторинної номінації, оскільки термін змінює свою денотативно-сигніфікативну віднесеність, відзначається вмотивованістю, реалізуючи своє нове значення з натяком на сигніфікат конкретизуючого слова. Характер зазначених понятійно-наукових сполук визначається єдністю протилежностей таких базових одиниць, як семантична цілісність і структурно зумовлена самостійність кожного елемента, що виступають засобом єдиної, але розщепленої наукової назви.

Унаслідок опосередкованої вторинної номінації з’являється складна наукова конструкція. Щоправда, у сучасному термінознавстві таке поняття лінгвістики кваліфікують по-різному, зокрема: багатоконпонентний термін (В. Чумак, С. Овсейчик), терміни-комполіти (Л. Азарова), аналітичні номінації (О. Чуєшкова), складений термін (Д. Лотте), складні слова (О. Кардашук, О. Кульбаська) тощо. Проте найчастіше складні номінації термінологи називають термінами-словосполученнями (В. Даниленко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, А. Крижанівська, Л. Симоненко, А. Д’яков, Т. Кияк, З. Куделько, Л. Вакарюк, С. Панцьо й ін.).

Мета нашого дослідження – проаналізувати терміни-словосполучення в українській медичній термінології, визначити словотвірну структуру таких багатоконпонентних термінологічних утворень, з’ясувати особливості їх функціонування.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження переконливо засвідчує, що в медичній термінології численними з-поміж складених термінів є моделі двокомпонентних словосполучень, утворених на базі субстантивних-субстантивного та субстантивно-ад’єктивного зв’язків. Субстантивно-субстантивні медичні терміносполуки формуються за схемою: [іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.)]: *вездечка язика, запалення вуха, корінь зуба, шлуночок серця, метод Павлова, хвороба Лайма* тощо. Напр.: *Якщо є атрофія мозку, різко знижується кровообіг, мозок ні на що не реагує, тобто фактично нема кого рятувати* (Д. Корній); *Тіамін (вітамін В₁) – важливий кофермент у метаболізмі вуглеводів, піридоксин (вітамін В₆) бере участь у білковому*

обміні та синтезі нейромедіаторів (Із підр.).

Більшу групу складають субстантивно-ад’єктивні утворення, що виражені іменником у Н. в. та узгодженого з ним відносного прикметника (рідше – дієприкметника): *зубний канал, бронхіальна астма, куряча сліпота, гіпоталамусна лійка, вузький таз*. Конкретизатори (доповнювальні компоненти) можуть бути і простими, і складними прикметниками: *стовбурові клітини, променева хвороба, заяча губа і кишково-шлунковий тракт, шишкоподібна залоза, клиноподібна кістка* та ін.

Зазначені терміни-словосполучення мають досить гнучку будову, внаслідок чого внутрішньоструктурна зміна номінативної одиниці, що стосується лише її дис-трибутивних характеристик, не заторкує семантичної тотожності. Таку видозміну варто визначити як власне структурну (формальну), в результаті чого маємо терміни з іншим порядком розташування його складових, порівн.: *аскорбінова кислота – кислота аскорбінова, молочна катаракта – катаракта молочна, очне яблуко – яблуко очне, кісткова тканина – тканина кісткова*. Напр.: *Іноді нанізм (карликовість) розвивається у дітей внаслідок недоїдання, тяжких хронічних хвороб – ниркової недостатності, ревматизму, вад серця* (Із підр.): → модель [прикметник + іменник]; *Кислота фолієва необхідна для нормального утворення клітин крові, разом із вітаміном В₁₂ стимулює еритропоез* (Із підр.): → [іменник + прикметник]. Між такими структурно-співвідносними варіантами простежується певне стилістичне розрізнення: препозиція означення відповідає прямому порядку слів, а його постпозиція – інверсійному⁶.

Серед медичних складених термінів, компоненти яких об’єднані підрядним зв’язком, переважну більшість становлять двоскладові конструкції, які можуть бути представлені й термінологічними одиницями (обидва слова), й лексемами, де означуване слово загальноживаного типу чи не термінологічного характеру: *вушна раковина, зубна емаль, мозкова травма, флюорографічний метод, катаральний ларингіт, очне дно, протока навкололімфатична*.

До складених належать також *епонімні назви* – терміни, до складу яких входять прізвище автора, яке пишеться з великої літери, і власне термін. У медицині іменами авторів названі хвороби, операції, синдроми, симптоми, віруси, мікроорганізми, волокна, речовини, методи, способи, клініко-діагностичні лабораторні реакції, формули, тести тощо: *синдром Дауна, симптом Пастернацького, реакція Адамкевича, феномен Бабінського, операція Богороза, метод Боданського, проба Бурденко, шкала Цельсія* та ін. Напр.: *Саванти, так само як аутисти та люди з синдромом Аспергера, інші, ніж ми, їм начхати на правила пристойності й етикету* (В. Гранецька); *Мама думає, що в тебе вірус Еболи* (Д. Мойєс).

Іноколи трапляються дублетні пари до термінів-епонімів (т. зв. пояснення, уточнення окремих явищ, ознак та ін.), проте вони вже не містять у собі власних назв: *комплекс Дауна* – хромосомна патологія, форма олігофренії – вроджена відсталість у розумовому розвитку, поєднана з характерними фізичними порушеннями;

² Ibid., P. 222.

³ Vakaryuk L., “Pants’o S. Slovospoluchennya terminologichnogo harakteru v slovtvori” [The phraseterminological character in the word-building], *Naukovij visnik Chernivets’kogo universitetu “Slov’yans’ka filologiya”*, Chernivtsi, Ruta, 2007, Vol. 321–322, P. 427.

⁴ Pan’ko T. I., Kochan I. M., Matsyuk G. P. *Ukrayins’ke terminoznavstvo*, [Ukrainian terminology, Pidruchnik], L’viv, Svit, 1994, 216 p.

⁵ Vakaryuk L., Pants’o S. “Slovospoluchennya terminologichnogo harakteru v slovtvori” [The phraseterminological character in the word-building], *Naukovij visnik Chernivets’kogo universitetu*, Chernivtsi, Ruta, 2007, Vol. 321–322, *Slov’yans’ka filologiya*, P. 427.

⁶ Ibid., P. 428.

хвороба Боткіна – інфекційний гепатит – гепатит А; Базедова хвороба – дифузний токсичний зоб – тиреотоксикоз – гіпертиреозидизм – щитоподібна гіпертонія.

Крім двохслівних термінів, прикметники входять до складу багатослівних виразів, що передають цілісні поняття: *важкий поліпептидний ланцюг, запалення лімфатичних вузлів, хронічний гнійний гайморит, судинозвужувальні нервові волокна, гострий гематогенний остеомієліт трубчастих кісток*. Зазвичай, такі складені термінологічні структури утворюються за різними словотвірними схемами, найбільш поширеними є трикомпонентні: прикметник + іменник + іменник (*райдужна оболонка ока, мале коло кровообігу, випнута частина гортані*); прикметник + прикметник + іменник (*багатофракційне дуоденальне зондування, хронічний обструктивний бронхіт*); іменник + прикметник + іменник (*ворота лімфатичного вузла, шлуночок правого передсердя*) тощо. Напр.: *Лікування гострої фази гаймориту передбачене в умовах стаціонару* (Із підр.); *У хворих на тонзиліт завжди буває запалення піднебінних мигдаликів* (Із підр.); *З вірогідних оксидантних чинників і посередників найбільше значення мають сигаретний дим, інфекції дихальних шляхів, запалення бронхіального дерева* (Із наук. зб.).

Наведені трикомпонентні наукові назви виникають на базі одно- та двокомпонентних і утворюються аналогічно до складних слів шляхом поширення двоскладних термінів новим визначальним формантом. Кожна перша морфема трикомпонентного складеного медичного терміна здебільшого є видовою щодо відповідного двоморфемного слова⁷. Тобто в зазначених термінах є структурно організуючий центр і визначальна (доповнювальна) група.

Складеними вважаються і терміни-аббревіатури (складноскорочені слова): *АШК – апарат штучного кровообігу; ВІЛ – вірус імунodefіциту людини; ДНК – дезоксирибонуклеїнова кислота; ДЦП – дитячий церебральний параліч; ЕКГ – електрокардіограма; РНК – рибонуклеїнова кислота; СНІД – синдром набутого імунного дефіциту; ЦНС – центральна нервова система; ЧМТ – черепно-мозкова травма; ШЗЕ (ШОЕ) – швидкість зсідання (осідання) еритроцитів, ін.* Напр.: *Ти вже не був добрим знайомим, приятелем, сусідом, колегою чи навіть просто людиною, СНІД стирив начисто все, вішаючи натомість ярлик „смертельна загроза” ...* (О. Печорна); *В обговореннях використовували аббревіатури. Я з'ясувала, що ТСМ – це травма спинного мозку, ФЗ – фізично здоровий, ІСШ – інфекція сечостатевої системи* (Д. Мойсес).

Отже, формування термінів-комполітів відбувається на основі вже існуючих лексичних одиниць, а їх виникнення „пояснюється необхідністю подальшої деталізації предметів, явищ, виражених однокомпонентними термінами, вони сприяють удосконаленню структури процесу інформації та комунікації”⁸.

Чотири-, п'яти-, шестикомпонентні терміни є менш численними в українській медичній термінології. Вони являють собою поєднання різноманітних компонентів за різними словотвірними моделями: *хронічна недостатність кори наднирників, окістя краю зорового каналу, внутрішня оболонка стінки, кровоносних судин, внутрішньоочна ділянка верхньої очної щілини й ін.* Напр.: *Верхній косий м'яз ока починається від спільного сухо-*

жилкового кільця медіально від м'яза, що піднімає верхню повіку, і між верхнім та присереднім прямими м'язами очного яблука прямує дотривати і досередини (Із наук. зб.).

Низький рівень функціонування таких багатоскладових термінів зі значною інформативною насиченістю пояснюється громіздкістю, що наближає-таки їх до власне синтаксичних конструкцій. Тому досить часто вони замінюються (коли це можливо) або іншомовними термінами, або професіоналізмами. Напр.: *Епікард – зовнішній шар стінки серця* (Із підр.); *Вагус – блукаючий нерв. Гальмує функцію багатьох внутрішніх органів* (М. Амосов); *Гемоглобін – це складний білок, який входить до еритроцитів (червоних кров'яних клітин крові) й відповідає за доставку кисню до наших органів і тканин* (Із газети); *Перфузія (пропускання крові крізь порожнину серця – штучний кровообіг) тривала понад дві години* (Із газети).

Як бачимо, за ступенем смислової роздільності терміни-комполіти (умовно) поділяються на: а) стійкі багатоконпонентні медичні терміни, в яких підкреслюються тільки окремі зовнішні (рідше – внутрішні) ознаки предметів чи понять: *барабанна перетинка, вушна раковина, жовта лихоманка, сонячне сплетіння, ін.*; б) терміни-словосполучення, для яких характерна формальна (умовна) роздільність компонентів: *дихальні шляхи, сечостатева система, шлунокова кровотеча, серцевий ритм, слизова оболонка й ін.*

Висновки. Медичні терміни-словосполучення виражають цілісне поняття, володіють багатством семантичної та стилістичної сполучуваності компонентів, є „знаком-повідомленням і номінативним знаком” в одній словотвірній моделі. Вони громіздкі, менш економічні, проте таке багатослів'я з необхідною чіткістю виражає певну наукову одиницю не тільки в граматичному, але й семантичному плані. Досліджене термінологічне словотворення – процес осмислений, що дозволяє контролювати й регулювати його. Це призводить до кількісного зростання продуктивних і поширених терміноелементів (власне питомих і запозичених), урізноманітнює термінофонд мови медицини, дає можливість вибору щодо менш численних і непродуктивних словотвірних моделей та активно функціональних, краще пристосованих до законів сучасної української літературної мови.

Ткач А. Character Phrase Terminology in Ukrainian Medical Terminology. The article analyzes terms – word combinations as constructions in modern Ukrainian medical terminology. The author considers the word building of polycomponental terminology. The adjective word combinations and specifics of semantic and structural features are emphasized. The author denotes the perspectives of the use of complex word building models in medical terminology.

Medical terminology is an integral part of modern scientific vocabulary, a subsystem of the national Ukrainian language. The process of forming it is complex, long and multidimensional, it is each time expanded and replenished with new lexical units. In particular, the main array of terminology of the language of medicine is the terms-phrasing. As to the understanding of the essence of such scientific concepts on the lexico-semantic and grammatical levels, in the works of terminology scientists there is an ambiguity of their interpretation; The word-building organization of medical multicomponent terminological entities is not well-studied, did not find the full coverage of semantic-structural features

In particular, medical terms-word combinations the same as

⁷Bezborod'ko N. I. “Kompoziti v medichnij terminologiyi” [Composites in medical terminology], *Movoznavstvo*, 1979, Vol. 3, P. 30–33.

⁸Ibid., P. 33.

complex terms are expressed as a holistic concept, have a wealth of semantic and stylistic compatibility of components, a „sign post and nominative sign” in derivative model. They are bulky, less economical, however this required precision expresses a scientific unit not only in grammatical but also in semantic terms. This terminological word formation is a meaningful process, allowing you to control and regulate it. This leads to a significant quantitative growth of productive and popular terms-elements (both Ukrainian and „borrowed”) varies terms fond of language of medicine, giving a choice on less numerous and unproductive derivational patterns and actively functional, better adapted to the rules of the Ukrainian language.

Key words: *terms-word combinations, terms-composites, terminology, Ukrainian medical terminology, polycomponent structure, complex scientific (terminological) constructions, term-combination.*

Ткач Алла – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Вищого державного навчального закладу України „Буковинський державний медичний університет”. Автор та співавтор близько 100 наукових

та навчально-методичних праць, з-поміж яких 3 монографії, 5 навчальних та навчально-методичних посібників з грифом МОН та МОЗ України. Наукові інтереси: сучасна українська медична термінологія; методика викладання української мови як фахової у вищій школі; культура мовлення медичного працівника.

Tkach Alla – candidate of Philology, Associate Professor of Social Sciences and Ukrainian Higher Educational Establishment of Ukraine „Bukovyna State Medical University”. Author and co-author of about 100 scientific and educational works, among them 3 monographs, 5 educational and methodical manuals stamped MES and the Ministry of Health of Ukraine. Research interests: modern Ukrainian medical terminology; methods of teaching Ukrainian language as a professional in high school; Culture Broadcasting health worker.

Received: 22.05.2017

Advance Access Published: June, 2017

© А. Tkach, 2017